

Straff og utilregnelighet

Av Pål Grøndahl, forsker ved Kompetansesenter for sikkerhets-, fengsels- og rettspsykiatri, Oslo Universitetssykehus. Publisert i desember 2017.

Når noen blir tatt for et lovbrudd blir de som regel straffet. Men ikke alle kan straffes. For eksempel straffer vi ikke barn og vi straffer ikke psykisk syke. Norsk lov krever at et menneske må være tilregnelig for å kunne straffes. Da massedrapsmannen Anders Behring Breivik skulle dømmes for sine ugjer-ninger var nettopp spørsmålet om hans tilregnelighet svært sentralt.

Denne artikkelen handler om hvem som kan straffes og hvem som ikke kan straffes på grunn av utilregnelighet. Den handler også om hvem som vurderer om et menneske er tilregnelig eller ikke.

Kriminalsaker

Du har sikkert lest om det. Mennesker som har gjort alvorlige straffbare handlinger som drap, seksuallovbrudd, brannstifting, vold og så videre. Mediene, som aviser og fjernsyn, slår ofte slike saker stort opp, med stor skrift og flere bilder. Mange er opptatt av kriminalsaker og noen ganger følger journalistene rettssaken. For det er domstolene som avgjør hvilken straff lovbrøyteren skal få.

Hva er poenget med straff?

I alle samfunn finnes det lover og regler. Når en person bryter disse reglene er det vanlig å gi vedkommende en straff. Hensikten med straffen er todelt. For det første er det et ønske om at lovbrøyteren skal lære av straffen og slutte med lovbrudd. Det kalles *individualpreventive hensyn*. Den andre hensikten er avskrekking. Når lovbrøyteren straffes skjønner vi at lovbrudd kan ende med straff. Det vil vi unngå og holder oss (stort sett) på rett side av loven. Så den andre hensikten med straff kalles *allmennpreventive hensyn*.

Hvem kan straffes?

I prinsippet kan alle få straff hvis de bryter regler. Barn kan for eksempel få kjeft av foreldrene, miste ukepenger eller få husarrest hvis de gjør noe galt. Hvis bikkja i huset hopper opp på bordet og spiser maten der vil den som regel få kjeft og

22. juli-senteret

tas bestemt vekk fra bordet. Men det er vanlig med litt skjenn og kjeft for mindre forhold. Men dersom man bryter norsk lov er det langt mer alvorlig og man kan bli ilagt fengselsstraff.

Men norsk straffelov er helt tydelig på at det er noen grupper som ikke skal straffes og sendes i fengsel. Det gjelder dyr, det gjelder barn under 15 år og det gjelder de som er utilregnelige.

Hvem er utilregnelige?

Noen mennesker har alvorlige psykiske lidelser og er psykotiske. De færreste med slike lidelser gjør noen galt. Men når mennesker med slike lidelser likevel gjør noe straffbart er det et krav at vi må finne ut om vedkommende var psykotisk da handlingen skjedde. Psykose betyr at man har mistet taket på virkeligheten. Det kan enten være at man har fullstendig feil oppfatninger av virkeligheten, som f.eks. å tro at man kan styre jordkloden. Eller man kan se eller høre ting som ikke finnes, såkalt sansebedrag. Det kan for eksempel være å høre en stemme som forteller morsomme eller ondsinnede ting, selv om det ikke er noen i nærheten.

Norsk lov sier at det er tre tilstander som gjør at et menneske kan bli frikjent på grunn av utilregnelighet til tross for at man har brutt loven; hvis man var 1) psykotisk, 2) hadde en bevissthetsforstyrrelse eller 3) var psykisk utviklingshemmet i høy grad.

Psykose har vi allerede vært innom. En bevissthetsforstyrrelse går ut på at man ikke er i stand til å huske hva man har gjort fordi hjernen er skadet. Psykisk utviklingshemming går på IQ. I gjennomsnitt har vi en intelligens på ca. 100 i IQ. Vi klarer oss greit med det. Men en som er psykisk utviklingshemmet har en IQ på 55 eller lavere.

Det som er felles for personer som enten var psykotisk, bevissthetsforstyrret eller var psykisk utviklingshemmet er at de ikke har skyldbevis. De vet ikke hva de gjør og derfor skal de ikke straffes. Sier norsk lov.

Eksempel

La oss si at en person begår et ran. Han går inn i en matbutikk og tar med seg to brød og to cola og truer til seg alle pengene i kassa med kniv. Sett nå at politiet klarer å finne raneren og avhører ham. Han forteller da at han har rett til å ta hva som helst og når som helst fordi han eier hele verden. Det er ingen som eier hele verden. Derfor kan det være at raneren har det man kaller en vrangforestilling og klart tegn på psykose. Da skjønner politiet at han ikke er helt som alle andre, og de vil be om at noen vurderer mannen for å sjekke om han kan være psykotisk.

22. juli-senteret

Hvem undersøker om raneren var psykotisk?

Det er to yrkesgrupper, psykologer og psykiatere som foretar undersøkelser for å finne ut om lovbrøyteren var utilregnelig under lovbruddet. Det er selvfølgelig politiet som etterforsker slike saker, og det er domstolene som skal idømme straff. Men politi og dommere er ikke eksperter på psykologi eller psykiatri. Derfor vil domstolen spørre to *sakkyndige*, en psykolog og en psykiater eller to psykiatere, om de kan påta seg å undersøke vår raner. I Norge kalles dette for en rettspsykiatrisk undersøkelse. En psykolog som påtar seg slike oppdrag vil kunne kalle seg rettspsykolog akkurat som en psykiater vil kunne kalle seg rettspsykiater.

Hvordan gjør man et rettspsykiatrisk oppdrag?

La oss si at det er bestemt at vår raner skal undersøkes og domstolen har funnet to sakkyndige. Det første som skjer er at de sakkyndige får alle dokumentene i straffesaken. Kanskje har politiet allerede avhørt raneren. Det vil de sakkyndige gjerne lese for å se om han har kommet med merkelige ideer i avhøret. Det kan også være opplysninger om han har vært innlagt i psykisk helsevern tidligere.

Deretter vil de sakkyndige snakke med raneren, gjerne flere ganger for å undersøke om han viser tydelige tegn (symptomer) på psykose. De sakkyndige kan også gjøre ulike psykologiske tester av ham. Når de er ferdige med alt dette skriver de en rapport og den sender de til retten og til den rettsmedisinske kommisjon.

Den rettsmedisinske kommisjon

Alle sakkyndige som skriver rettspsykiatriske rapporter har plikt til å sende inn den til den rettsmedisinske kommisjon. Denne kommisjonen består av eksperter som gjennomgår rapporten og sjekker om den er gjort på riktig måte. Hvis det er mange feil, vil kommisjonen skrive til de sakkyndige og si at det er «vesentlige mangler» i rapporten. Da må de sakkyndige rette opp feilene.

Og så – hva skjer når rapporten er sendt?

Hvis de sakkyndige finner at raneren var psykotisk så kan det hende at politiet rett og slett velger å henlegge saken. Men hvis politiet synes at ranet var alvorlig vil de sende inn hele saken til retten og så blir det en rettssak. Det retten skal ta stilling til om vår raner er to ting: 1) var han skyldig? Og 2) hvilken (straffe) reaksjon skal raneren få?

I vår sak er det ingen tvil om at det var han som begikk ranet. Men la oss si at de sakkyndige har ment at han var psykotisk og utilregnelig da ranet skjedde. Hvis retten er enig med de sakkyndige vil retten si at raneren var utilregnelig og uten

22. juli-senteret

skyldevne. Da skal han ikke straffes. Men hvis retten mener at det som skjedde var svært alvorlig så kan han få en særreaksjon og bli dømt til behandling i psykisk helsevern.

Hva skjedde i 22. juli saken?

Massedrapsmannen Anders Behring Breivik (nå kaller han seg Fjotolv Hansen) ble arrestert 22. juli 2011 kl. 18.27. Da hadde han skutt og drept 69 personer på Utøya og 8 var drept tidligere på dagen på grunn av bomben i regjeringskvartalet. Det var ingen tvil om at det var Breivik som var gjerningspersonen.

Det var en helt ekstrem handling og da er det naturlig at man spør seg om han muligens var utilregnelig.

Derfor var ikke politi og domstol sene med å be om at Breivik måtte gjennomgå en rettspsykiatrisk undersøkelse. Da ble to sakkyndige oppnevnt, psykiaterne Synne Sørheim og Torgeir Husby.

De gjorde en rettspsykiatrisk undersøkelse av Breivik, og etter å ha lest tusenvis av saksdokumenter hadde de 13 samtaler med ham. Det er langt flere samtaler enn vanlig. Men så var ikke dette noen vanlig sak.

Husby og Sørheim mente at Breivik var alvorlig psykisk syk og at han hadde vært psykotisk da han begikk de ekstreme handlingene.

Terrorist eller psykotisk

Breivik likte ikke den konklusjonen. Han var helt uenig i at han var psykotisk og mente at de sakkyndige hadde tatt feil. Det var først da Breivik fikk de sakkyndiges rapport at han ble interessert i å ha noen forsvarer. Breivik ba sin forsvarer, Geir Lippestad, om å sørge for at konklusjonen til Sørheim og Husby ikke ble fulgt av retten. Det var mange andre også som var uenig med de sakkyndige, og deres rapport ble kritisert sønder og sammen. Derfor oppnevnte retten to nye psykiatere, Grunnen til at de gjorde det var at de ble usikre. Når det ble slik tvil om tilregneligheten kunne retten be om flere sakkyndige råd. Det skjer noen ganger når det oppstår tvil og da har retten full anledning til å oppnevne så mange sakkyndige som de vil for å få frem tvil, ulike synspunkter og så kan de velge hvem av de sakkyndige de vil lytte til. Så derfor ble Terje Tørrisen og Agnar Aspaas også oppnevnt til å gjøre en ny undersøkelse. De kom til et annet resultat og mente at vel var Breivik psykisk forstyrret, men ikke psykotisk. Nå var det stor forvirring; hvem hadde rett, Aspaas/Tørrisen eller Husby/Sørheim?

22. juli-senteret

Rettsens vurdering

Rettsaken varte i to måneder fra 16. april til 22. juni 2012 og hovedtema var om Breivik var tilregnelig eller ikke. Da dommen falt 24. august slo retten fast at de mente at Breivik var tilregnelig og da kunne han idømmes straff etter norsk lov. Da smilte Breivik og selv om han ble idømt lovens strengeste straff, 21 års forvaring, ønsket han ikke å protestere eller anke dommen. Forvaring gis i de mest alvorlige straffesakene. Fortsatt er det fagfolk som diskuterer om Breivik var tilregnelig eller ikke. Men retten bestemte, og de fant ham tilregnelig. Nå soner han straffen i Skien fengsel på høysikkerhets-avdeling.

Tips til videre lesning:

Dahl, Alv A. *Vrangforestillinger*. Oslo: Cappelen Damm akademisk, 2017.

Grøndahl, Pål. «Rettspsykiatri etter 22. juli- rettssaken – en vareopptelling». I *Psykologisk Tidsskrift*, 2015:2, s. 20-23.

Grøndahl, Pål og Ulf Stridbeck (red.). *Rettspsykiatriske beretninger. Om sakkyndighet og menneskeskjebner*. Oslo: Gyldendal Akademisk, 2015.